

נייר עמדה

השפעת שנת 2023 על שילוב אנשי מקצוע ערבים בשוק העבודה

מוגש מטעם פורום העמותות של מיזם קו-אימפקט
השותפות לקידום תעסוקה בחברה הערבית

נכתב על ידי חברת נאס-נאס לייעוץ ומחקר כלכלי וחברתי בע"מ
צוות המחקר: ארן זינר, אביבית חי וד"ר נסרין חדאד חאג' יחיא
דצמבר 2023

אנחנו רוצים להודות לכל המרואיינים - נציגי העמותות, משרדי הממשלה והקרנות הפילנתרופיות, על הנדיבות בזמן ובמידע, ותודה מיוחדת לרשות לפיתוח כלכלי במשרד לשוויון חברתי ולזרוע העבודה במשרד העבודה על שיתוף והנגשת נתונים.

תוכן עניינים

3 תקציר

7 רקע

7 מתודולוגיה

8 השפעת משברים קודמים על השתלבות החברה הערבית בשוק העבודה

- משברים ביטחוניים קודמים
- משבר הקורונה
- שילוב של משבר כלכלי וביטחוני
- סיכום המבט ההשוואתי

11 השפעת המשברים של שנת 2023 עד 7 באוקטובר

- השפעות הממשלה ה-37 והחקיקה המשפטית על המשק
- השפעות על החברה הערבית
- השפעות על השחקנים העוסקים בקידום תעסוקה בחברה הערבית
 - משרדי הממשלה
 - מעסיקים
 - פילנתרופיה
 - חברה אזרחית

16 השפעות המצב מאז 7 באוקטובר

- השפעות המלחמה על המשק
- השפעות המלחמה על החברה הערבית
- השפעות המלחמה על השחקנים העוסקים בקידום תעסוקה בחברה הערבית
 - משרדי הממשלה
 - מעסיקים
 - פילנתרופיה
 - חברה אזרחית

23 המלצות

- משרדי הממשלה
- מעסיקים
- פילנתרופיה

מטרתו של נייר זה הינה לאפיין ולנתח את המגמות והסיכונים במצב הנוכחי על איכות והיקף תעסוקת החברה הערבית תוך התייחסות למצב המלחמה, להקשר הרחב יותר של החקיקה המשפטית ולשחקנים השונים בשדה. כדי להתגבר על חלקיות הנתונים שניתן היה לאסוף בזמן אמת, התקיימו ראיונות עומק עם שחקנים מרכזיים בתחום (ממשלה, חברה אזרחית, פילנתרופיה) כדי להבין מגמות עכשוויות, ובוצעה בחינה של אירועים משבריים קודמים. מהשוואה למשברים קודמים - ביטחוניים, בריאותיים ומשברים ששילבו היבטים בטחוניים וכלכליים - עולה כי עוצמת האירוע ומשכו, לצד הפגיעה בענפים כלכליים ספציפיים, קובעים את ההיקף ואופי ההשפעה על המשק כולו ועל השתלבות החברה הערבית בשוק העבודה בפרט. **קבוצות הממוקמות בשולי החברה והכלכלה נפלטות בשיעורים גבוהים יותר משוק העבודה בזמן המשברים ומתקשות יותר לחזור אליו.**

השפעת המשבר הפוליטי-חוקתי עד 7 באוקטובר

על הכלכלה:

הרכב הקואליציה של הממשלה ה-37, יחד עם קידום החקיקה המשפטית והמחאה, הובילו במהרה להשפעות חברתיות וכלכליות נרחבות על המשק, כולל פגיעה במדדי הבורסה ובתחום ההייטק, פיחות חריג בערך השקל וירידה בהיקפי ההשקעות. מכלול השפעות אלו צפוי היה להביא לפגיעה ארוכת טווח בצמיחה ובאיכות החיים.

על החברה הערבית:

החששות הכבדים לפגיעה בתוכניות הפיתוח הממשלתיות לחברה הערבית - עקב הצהרות חלק מחברי הממשלה והסטת הקשב הממשלתי לחקיקה המשפטית - התבררו כמוצדקות בחלקן. פעולות הממשלה הובילו לקיצוץ, עיכוב והקפאת חלק מהתקציבים, אשר בחלק מהמקרים הופשרו והועברו בעיכוב. יחד עם העלייה הדרמטית באלימות ובפשעה בחברה הערבית, המשבר הפוליטי והסטת הקשב הממשלתי גרמו לפגיעה באמון הרעוע מראש בין החברה הערבית לממשלה. מכלול התפתחויות אלו הציב את החברה הערבית ערב המלחמה ברמת פגיעות גבוהה וחוסר יציבות. במקביל, בשלושת הרבעונים הראשונים של שנת 2023 המשיכה ביתר שאת מגמת העלייה בשיעורי התעסוקה של העובדות והעובדים הערבים ובקרב הגברים הערבים אף חצתה את נתוני טרום הקורונה.

השפעות המלחמה מאז 7 באוקטובר

על שוק העבודה:

מחקר זה נכתב כאשר השפעותיה החברתיות והכלכליות הנרחבות של המלחמה עודן מתהוות ומשתנות מיום ליום, אך כבר כעת אפשר לראות עלייה בשיעור האבטלה המורחב, מחסור בעובדים תפעוליים ומקצועיים בחלק מהתחומים וירידה בביקושי עובדים בתחומים אחרים, יחד עם ירידה חדה בביקושים למוצרים ושירותים שונים ובמקביל לכל אלו, ביקורת נוקבת על התקציב המתוקן לשנת 2023.

על החברה הערבית:

מבחינת השיח הציבורי, בדומה לכלל תושבי המדינה, התושבים הערבים חווים את האזעקות הרבות ואזרחים ערבים נרצחו ונחטפו במהלך ה-7 באוקטובר. אזרחים בדואים רבים נפגעו מהתקפות הטילים, בין השאר בשל חוסרי מיגון משמעותיים (כולל היעדר מיגון בכפרים הבלתי מוכרים). החברה הערבית גם מחוברת לתושבי עזה בקשרי משפחה וחברות ועוקבת מקרוב אחרי ההרס האדיר והפגיעה באוכלוסייה האזרחית שם. המתח בין יהודים וערבים עלה באופן משמעותי - בחברה הכללית ובמרחבי התעסוקה - כולל צמצום חופש הביטוי של החברה הערבית וגילויי הסתה והדרה נגד עובדים ערבים. מעל למחצית מהציבור הערבי והיהודי דיווחו כי הם חשים שינוי לרעה ביחסים ביניהם מפתיחת המלחמה. יחד עם זאת,

השקט בין הקהילות נשמר ובחלק מהסקרים עולים גם נתונים חיוביים לגבי הזדהות וסולידריות. מבחינת שוק העבודה, ניכרת פגיעה משמעותית בתעסוקה בחברה הערבית. שיעורי האבטלה הרחבה בה בחודש אוקטובר זינקו פי שלושה בהשוואה לספטמבר, ובהשוואה לחברה היהודית שיעור האבטלה הרחבה קרוב לכפול. על פי ניתוח של חטיבת המחקר של בנק ישראל, 33% מהעובדים הערבים נמצאים בקבוצת הסיכון הגבוה לירידה בתעסוקה לעומת 14% בלבד בקרב עובדים יהודים.

על השחקנים העוסקים בקידום תעסוקה בחברה הערבית:

במשרדי הממשלה כבר ידוע כי תקציבי פיתוח יקוצצו, אך לא ברורה תכולת הקיצוץ. בנוסף, יש הנחייה גורפת למשרדי הממשלה לא לצאת בתוכניות חדשות בשלב זה. מאידך נראה כי תחום תעסוקת ערבים צפוי להישאר במרכז העשייה בתקופה הקרובה. הרשות לפיתוח כלכלי חברתי של החברה הערבית הקימה גוף לתכלול תחום התעסוקה אשר פועל להעלות מודעות לחשיבות הגיוון של שוק העבודה, לתת כלים למעסיקים, להתאים בין משרות פתוחות לעובדים ערבים ולתת מענה לזכויות משפטיות לעובדים ערבים שנפגעו. המעסיקים, מרוכזים בימים אלו בנושאים רבים אשר זוכים לקדימות על תעסוקת ערבים וארגוני השטח מזהים שלוש תופעות מרכזיות בעייתיות בהקשר זה: א. הרחקת עובדים ערבים ממקומות העבודה על ידי מעסיקים; ב. הימנעות של עובדים ערבים להגיע לעבודה; ג. מתחים בתוך מקומות העבודה. במקביל, קיימים מעסיקים שעוסקים בנושא של גיוון והכלה, שיש להם מנהיגות עסקית שמעבירה מסרים ניהוליים משמעותיים ושרואים חשיבות בהמשך העסקה מגוננת הן כנכס עסקי והן כאתגר של חיים משותפים.

פילנתרופיה:

הקרנות הפילנתרופיות העוסקות בתחום מיחסות את השקט שנשמר בין החברה הערבית והיהודית בזמן המלחמה להשקעות קודמות שלהן, לעבודת החברה האזרחית ולהתקדמות בשילוב בשוק העבודה לאורך השנים. הקרנות מודעות לחלק מהעשייה הרבה של ארגוני החברה האזרחית, אך נראה כי התמונה המלאה אינה מתווכת באופן המיטבי לתורמים. ארגוני החברה האזרחית מצידם חשים שהם לא נמצאים במוקד של הפילנתרופיה, כאשר נושאים אחרים מקבלים קדימות ועלולים אף להסיט תקציבים בהמשך.

ארגוני החברה האזרחית:

רואים את משמעות תהליכי הפיתוח והשילוב, אך גם את הפחד הרב הקיים בחברה הערבית. הם מתמודדים עם רמות גבוהות של אי וודאות, ופועלים בשבועות האחרונים בדרכים מגוונות בכדי לצמצם את הפגיעה בהשתלבות החברה הערבית בשוק התעסוקה, כולל שמירה על מרחבי עבודה משותפים, מניעת פגיעה בתעסוקת צעירים וצעירות, מניעת פגיעה בעסקים הקטנים בחברה הערבית, התמודדות עם הצמצום בהייטק, ואתגרי השילוב באקדמיה. החשש המרכזי של הארגונים הוא מצמצום פעילות מצד הממשלה, אשר יגרום לאיבוד תקציבים, ידע, יכולות ואמון ובכך יוביל לפגיעה ארוכת טווח בתשתיות החברתיות והמקצועיות אשר נבנו והתפתחו בעמל רב לאורך השנים.

המלצות מרכזיות

● המשך חיזוקה של חברה משותפת, בין היתר באמצעות שוק העבודה, הוא **מפתח לשגשוג המשק בתקופה הקרובה, ובכלל.**

● יש צורך לבלום את ההתדרדרות בשילוב עובדים ערבים בשוק העבודה ולמנוע אובדן ההתקדמות שהושגה בעמל רב. צו השעה הוא הגברת האמון על ידי אמירות ברורות וחדות המציבות סטנדרטים לגבולות השיח והפעולות, ומקדמות שוויון הזדמנויות וזכויות לצד סולידריות ושותפות.

למשלה:

● **לקדם מהלך רב מגזרי** על ידי הקמת מערך ממשלתי מתכלל אשר ירכז את פעילות משרדי הממשלה, מחינוך דרך השכלה והכשרה ועד לתעסוקה איכותית וקריירה - כולל ביצירת שיח ארגוני של גיוון ושילוב בקרב המעסיקים, בשיתוף פעולה הדוק עם שאר השחקנים. פורום העמותות המתכלל על ידי קו-אימפקט יהווה גורם משמעותי ומוביל במסגרת מערך זה, יחד עם ארגונים פילנתרופיים ועסקיים.

● **לבחון מחדש את ההגדרה של "השמה איכותית"** בתקופת החירום ובטווח הקצר עבור צעירים ערבים מרקע מוחלש כדי להוות אלטרנטיבה אטרקטיבית לארגוני הפשיעה.

● לבחון מתן **תמריצים למעסיקים לטובת העסקת ערבים** ולהבטיח **אכיפה מוגברת נגד מעסיקים שמסרבים להעסיק ו/או מפטרים עובדים ערבים** ונגד כל מופע של רדיפה וגזענות בשוק התעסוקה.

● **להטמיע מנגנונים שמתעדפים העסקה שוויונית של עובדים ערבים** - בתהליכי הרכש הממשלתי, במענקי הון לחברות ובמענקים של רשות החדשנות, ולהגביר השקעה ממשלתית בחיזוק הסקטור העסקי הערבי.

● **להבטיח התאמה שפתית ומהותית של שירותי החירום הממשלתיים** לצרכי ומאפייני החברה הערבית.

● להשקיע מאמץ מיוחד בהבטחת **ייצוג הולם של החברה הערבית במוקדי קבלת החלטות** העוסקים בקידום תעסוקה ולקדם תהליכי שיתוף ציבור.

● **לייצר עליית מדרגה בקשר בין משרדי הממשלה לארגוני החברה האזרחית הערבים והמשותפים** ולתעדף ארגונים משותפים וכאלה הבאים מתוך החברה הערבית בעבודה הממשלתית עם החברה הערבית.

למעסיקים:

● **לקדם מנהיגות עסקית בכירה שתוביל הצהרות רמות וברורות בנוגע לאי-אפליה**, ולתמיכה בשותפות והוגנות בשוק העבודה, ולהבליט את חשיבות השמירה על חיים משותפים ומרחב תעסוקתי בטוח.

● **להרחיב ולהעמיק את השותפות עם ארגוני החברה האזרחית בחירום ובשגרה.**

● **להיערך ליום שאחרי המלחמה ברמה הפנים ארגונית**, על ידי קביעת נורמות וגבולות ארגוניים המבטיחים את שמירת מרחב משותף בטוח.

לפילנתרופיה:

● לקרנות מומלץ **לייצר קואליציות פילנתרופיות לטובת כניסה אסטרטגית ורחבה יותר לשדה**, להשקיע בחיזוק התשתיות בחברה האזרחית ולקדם השקעה ארוכה טווח שתעמיק ותמסד את המומחיות של כל ארגון וארגון.

מטרתו הראשונית של נייר זה הייתה לבחון את השפעתה של הסערה הפוליטית-חברתית סביב החקיקה המשפטית אשר הובלה על ידי הממשלה, ושל המחאה שבאה בעקבותיה, על שילוב החברה הערבית בשוק העבודה. מגמה מדאיגה נוספת אשר אפיינה את שנת 2023 היתה עלייה משמעותית בתופעות הפשיעה והאלימות בחברה הערבית, אשר הובילה למספרי נפגעים ונרצחים חסרי תקדים וגובה מחירים גבוהים בנפש ובתחושת הביטחון בקרב כלל החברה הערבית. הבקשה ליציאה למחקר נבעה מתוך הסתכלות צופה פני עתיד, המבקשת להכין את הקרקע לקראת כניסה של המשק למיתון כלכלי והשפעתו על החברה הערבית, ובמקביל, החשש כי ריכוז תשומת הלב של הפילנתרופיה ושל הממשלה בחקיקה המשפטית יוביל לדחיקת תחום תעסוקת החברה הערבית לשוליים.

המלחמה אשר פרצה לאחר הטבח שביצע חמאס ב-7 באוקטובר, שינתה את תמונת המצב בחדות ומשפיעה רבות על כל היבטי החיים במדינת ישראל, ובכללם על הממשלה, שוק העבודה, החברה האזרחית, הפילנתרופיה וכן על יחסי יהודים וערבים. כל אלו מייצרים איזמים על המצב הקיים ועל המשך השתלבות החברה הערבית באקדמיה ובתעסוקה, אך גם הזדמנויות לבחינה מחודשת של השדה ושינוי ארוך טווח אשר יוביל בסופו של דבר לשיפור שילובה של החברה הערבית במשק ובחברה.

לאור הטלטלה בה נמצאת החברה בישראל בעקבות פרוץ המלחמה, מטרתו של נייר זה הינה לאפיין ולנתח את המגמות והסיכונים במצב הנוכחי על איכות והיקף תעסוקת החברה הערבית, תוך התייחסות למצב המלחמה, להקשר הרחב יותר של החקיקה המשפטית ולשחקנים השונים בשדה. בהמשך לניתוח ואיפיון זה, מופיעות המלצות לפעולות אשר יהוו משקל נגד למגמות השליליות ואף יוכלו לקדם את ההזדמנויות שקיימות במצב המשברי.

מתודולוגיה

מעצם העובדה כי נייר זה מתייחס למצב החירום הנוכחי, קיים אתגר מתודולוגי של הבנת המצב הקיים בזמן אמת, שהינו מורכב שכן נתונים מלאים לגבי תעסוקה, אבטלה ומגמות כלכליות מתפרסמים לרוב בכשנה איחור, בפרט נתונים הכוללים פילוחי אוכלוסייה, גיל ומשלחי יד - הרלוונטיים ביותר להבנת תמונת המצב התעסוקתית של החברה הערבית. על מנת להתגבר על אתגר זה, מתודולוגיית העבודה כללה שילוב של איסוף מידע כמותי רב - כולל דוחות ונתונים שזמינים כבר עכשיו לגבי השנה האחרונה וכן איסוף נתונים ומידע נוסף על תופעות ומגמות עכשוויות באמצעות שמונה ראיונות עומק עם נציגי ממשלה, פילנתרופיה והמגזר העסקי וביצוע שלוש קבוצות מיקוד שכללו את 12 ראשי פורום העמותות של קו-אימפקט, שהם השחקנים המובילים בשדה החברה האזרחית בתחום תעסוקת החברה הערבית.

בנוסף לראיונות עומק עם שחקנים מרכזיים בתחום כדי להבין מגמות עכשוויות כפי שצוין לעיל, דרך נוספת להתמודד עם המחסור בנתונים שמקשה על הבנת מגמות נוכחיות, היא באמצעות בחינה של משברים קודמים והשפעותיהם על החברה הערבית בכלל ועל שילובה בתעסוקה בפרט.

השפעת משברים קודמים על השתלבות החברה הערבית בשוק העבודה

המלחמה אשר החלה ב-7 באוקטובר מהווה את המשבר הביטחוני החמור ביותר שידעה ישראל מזה עשורים ויצרה משבר ייחודי המורכב ראשית כל מהטבח שביצע ארגון חמאס ב-7 באוקטובר והתחושות והתגובות שבאו בעקבותיו בחברה היהודית והערבית בישראל, ושנית מהיקף המלחמה שפרצה בעקבות הטבח, מהיקף האזרחים המפונים מבתיהם וממשך הלחימה עד כה - בעזה ובצפון המדינה. לכך יש להוסיף את ההקשר הרחב יותר של הרכב הממשלה הנוכחית, החקיקה המשפטית אשר הובלה על ידה וגררה מחאה חסרת תקדים בישראל וכן את המיתון העולמי שהחל בשנת 2022, ובעקבות החקיקה המשפטית התגבר בישראל והפריד אותה משאר שווקי העולם.

על אף צירוף אירועים ייחודי זה, ולמרות שהשוואה למשברים קודמים לעולם אינה מושלמת, השוואה כזו יכולה להניב תובנות משמעותיות, ככל שלאירועים קודמים אלו יש מכנים משותפים עם המשבר הנוכחי. מניתוח זה עולים **שני מאפיינים המשפיעים על הפגיעה בקבוצות השונות - אופי המשבר ומשך המשבר**. לדוגמה, משבר מסוג מסוים (רפואי למשל) עלול להוביל לסגירה לאורך זמן של ענפי כלכלה מסוימים שיפגע בעובדים מסקטור מסוים, בעוד משבר מסוג אחר (ביטחוני למשל) עלול להגביר אפליה שתיפגע בקבוצת אוכלוסייה אחרת.¹

למרות הבדלים אלו, מכלל משברי העבר ניתן ללמוד כי **קבוצות הממוקמות בשולי החברה והכלכלה נפלטות בשיעורים גבוהים יותר משוק העבודה בזמן המשבר ומתקשות יותר לחזור אליו משאר הקבוצות לאחר סיומו**.

א. משברים ביטחוניים קודמים

אגף אסטרטגיה במשרד העבודה ביצע עיבוד לנתוני סקר כוח אדם של הלמ"ס בו בחן את ההשפעות על תעסוקת ערבים של שני מבצעים נקודתיים יחסית - מבצע "צוק איתן" שנמשך כחודש וחצי בשנת 2014² ומבצע "שומר החומות" שנמשך 11 יום ב-2021.³ במסגרת ניתוח זה **לא נמצאו השפעות** על שיעורי האבטלה, היעדרות מהעבודה, שכר ממוצע או על עבודה מחוץ ליישוב המגורים באירועים הביטחוניים (אל מול השפעה משמעותית שכן נמצאה בניתוח משבר הקורונה).⁴

מחקר של בנק ישראל אשר בחן את "השפעתו של ירי תלול מסלול" בארבעה אירועים ביטחוניים על "היפרדות" של עובדים ערבים ממעסיקיהם - כלומר עזיבת מקום העבודה בין אם ביזמת המעסיק או על ידי העובד - מצא כי **לאירועים הייתה השפעה מצומצמת ולא אחידה על סיכויי ההיפרדות**. לפי מחקר זה, שני האירועים הקטנים יותר בעוצמתם (מבצעי "עמוד ענן" ו"עופרת יצוקה") לא שינו את סיכויי ההיפרדות היחסיים, בעוד שלאחר מלחמת לבנון השנייה אפילו פחתו הסיכויים להיפרדות (יש לציין שבתקופת מלחמת לבנון השנייה, רמת השילוב של עובדים ערבים במשק הכללי היתה מראש נמוכה משמעותית מהעת הנוכחית). האירוע הרביעי שנבדק הוא מבצע "צוק איתן", שבו סיכויי ההיפרדות עלו בכל הארץ ובשיעור משמעותי יותר בדרום הארץ, קרי באזור הקרבות. עלייה זו הצטמצמה בשנה שלאחר המערכה, אך נותרה מובהקת. בנוסף נמצא במחקר, כי לאירועים הביטחוניים הייתה השפעה חזקה יותר על מוסלמים לעומת ערבים אחרים, נשים לעומת גברים ועסקים הנמצאים ביישובים מעורבים אל מול יישובים יהודיים.⁵

1 נסרין חדאד חאג' יחיא, "ההשפעות המיידיות של הלחימה על עובדים מהחברה הערבית", נכתב עבור אלפנאר, נובמבר 2023.

2 תקופה זו מיוצגת בגרף א' להלן, בין שני הקווים הכתומים בשנת 2014.

3 תקופה זו מיוצגת בגרף א' להלן, על ידי קו כתום אחד בשנת 2021.

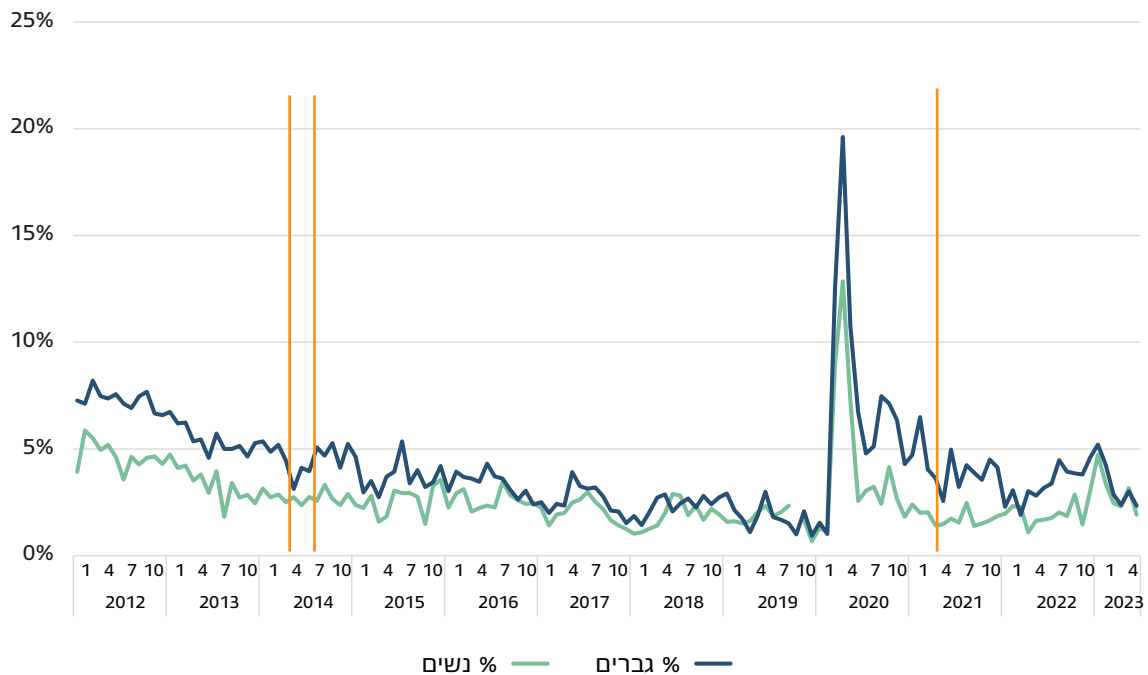
4 עיבודי אגף אסטרטגיה במשרד העבודה לנתוני סקר כוח אדם של הלמ"ס.

5 נדב צבי ונגם זוסמן, "השפעת אירועים ביטחוניים על היפרדות של ערביי ישראל ממעסיקיהם", בנק ישראל חטיבת המחקר, 2023.

ב. משבר הקורונה

משבר הקורונה רלוונטי למצב הנוכחי הן משום שהוא פגע בתחומים כלכליים דומים לאלו הנפגעים במלחמה הנוכחית, והן משום אורכו. משבר זה הינו דוגמא למשבר רפואי-כלכלי עולמי שפגע בחברה הערבית באופן משמעותי יותר בהשוואה לקבוצת הרוב בישראל. הסיבה לפגיעה המוגברת בחברה הערבית קשורה בענפי המשק שנפגעו במיוחד במשבר זה - מכירה קמעונית, חינוך, בינוי, תעשייה, מלונאות והארכה, בהם קיים ייצוג גבוה של עובדים ערבים. בנוסף, משבר הקורונה העצים את ההשפעה של חסמי התעסוקה מהן סובלת החברה הערבית גם בשגרה, כגון רמות נמוכות של מיומנויות והשכלה לצד אוריינות דיגיטלית נמוכה.⁶ כפי שניתן לראות בגרף א', בתקופת הקורונה (2020-2021), **שיעורי האבטלה של גברים ונשים מהחברה הערבית עלו בחדות** ולמעשה עד לשנת 2023 טרם ירדו חזרה לשיעורי האבטלה ערב תקופת הקורונה.

גרף א': שיעור אבטלה באוכלוסייה הערבית, לפי מגדר, בין השנים 2012-2023, לפי חודש

מקור: עיבודי אגף אסטרטגיה במשרד העבודה לנתוני סקר כוח אדם של הלמ"ס.

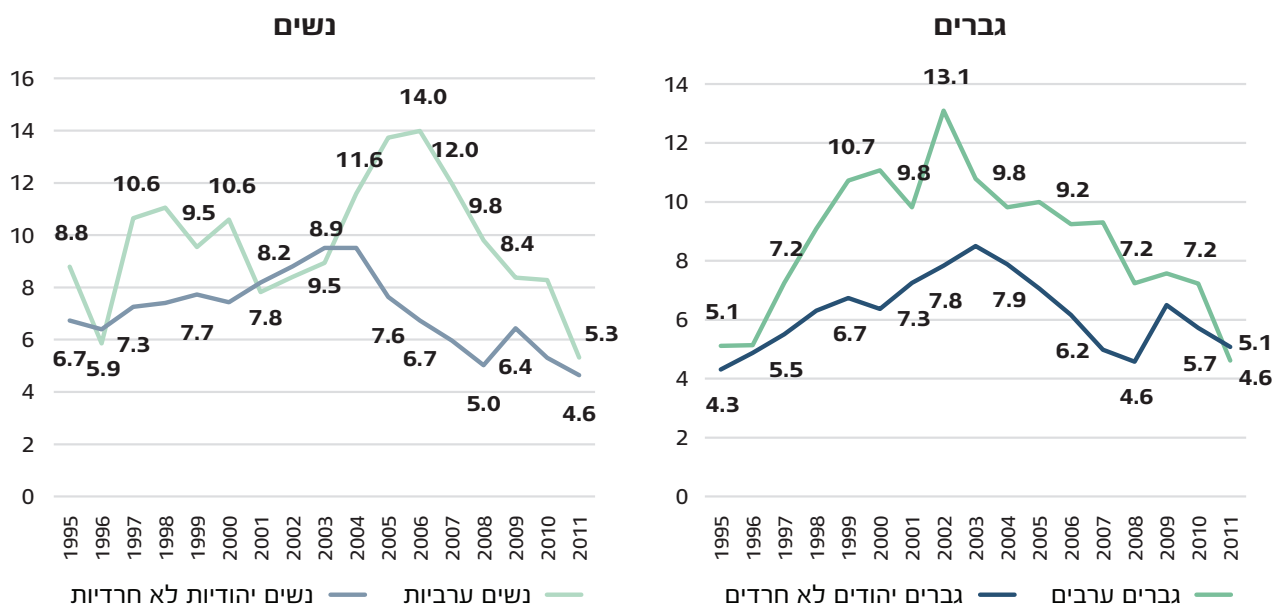
ג. שילוב של משבר כלכלי וביטחוני מתמשך

משבר המשלב משבר כלכלי כללי, משבר ספציפי בתעשיית ההייטק ומתיחות ביטחונית ממושכת ארע בישראל מסוף שנות ה-90 ועד אמצע העשור הראשון של שנות ה-2000. המשבר בישראל החל בשל ירידה בהשקעות ובביקושים בשל הצטמצמות גל העלייה לישראל של תחילת שנות ה-90, התפוצצות בועת הדוט.קום אשר הובילה למשבר עולמי בתחילת שנות ה-2000, אירועי אוקטובר 2000, שהעלו את המתח בין יהודים לערבים בתוך המדינה והאינתיפאדה השנייה אשר החלה באוקטובר 2000, נמשכה עד לתחילת שנת 2005 וגרמה להתארכות המשבר הכלכלי בישראל. תופעות כגון עלייה באפליה הגלויה והסמויה בגיוס עובדים ועובדות ערבים, פיטורין או השהייה ממושכת בטענות ביטחוניות, אי הגעה של ערביות וערבים למקום העבודה מחשש להתנכלות וכן הלאה, הובילו לעלייה בשיעורי האבטלה של

6 "התעסוקה בקרב האוכלוסייה הערבית בעת משבר הקורונה: אתגרים, הזדמנויות ומרחבי השפעה", מכון ברוקדייל, 2020.

עובדות ועובדים ערבים בתקופה זו.⁷ כפי שניתן לראות בגרף ב', שיעורי האבטלה של הערבים עלו באופן חד יותר משיעורי האבטלה של היהודים שאינם חרדים והחזרה לרמת הבסיס התרחשה רק לאחר יותר מ-5 שנים מתום האינתיפאדה השנייה.

גרף ב': שיעורי האבטלה לפי קבוצות אוכלוסייה ומגדר, בקרב בני 25-64, בין השנים 1995-2011 (%)

מקור: מעקב אחר יעדי תעסוקה ממשלתיים, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

ד. סיכום המבט השוואתי

כפי שניתן לראות מסקירה משווה זו, אירועים משבריים משפיעים באופנים שונים על השתלבות החברה הערבית בשוק התעסוקה. עוצמת האירוע ומשכו לצד הפגיעה הספציפית בענפים הכלכליים, קובעים את ההיקף ואופי ההשפעה על המשק כולו ועל השתלבות החברה הערבית בשוק העבודה בפרט. המשבר הנוכחי, הכולל בתוכו היבטים ביטחוניים, כלכליים וחברתיים, מסתמן כבר כעת כאירוע המשפיע בהיקפים גדולים מאוד על המשק וצפוי להימשך זמן רב. בנוסף, יש לציין את הפגיעה בענפי הכלכלה בעלי ייצוג גבוה של עובדים ערבים.

עם זאת, המצב בו מצאה המלחמה הנוכחית את החברה הערבית שונה מהרבה בחינות מהמצב של ראשית המאה ואף של הקורונה. בשנים שחלפו התפתח ההון האנושי בחברה הערבית, כולל עליה באיכות ההשכלה והתעסוקה; התקבלו החלטות ממשלה משמעותיות ביותר לגבי תקציבים לטובת צמצום פערים וקמו תשתיות ממשלתיות המושקעות בתחום; חלה עליה בקצב צמיחה ארגוני החברה האזרחית העוסקים בקידום החברה הערבית ובקשרים של ארגונים אלו עם המגזר העסקי; השתפר החיבור בין משרדי הממשלה והחברה האזרחית לאורך העשורים האחרונים ובתקופת הקורונה בפרט; חלה עליה בהשקעות הפילנתרופיות בתחומים אלו, והתפתח שיח ציבורי ועסקי המודע לחשיבות השילוב והגיוון. כל אלו מהווים תשתית שגם אם יש בה עוד מקום רב לשיפור, לא הייתה קיימת בעבר באיכות ובהיקף זה. תשתית זו מייצרת חוסן ומערכת תומכת שיכולים לסייע בצמצום ההתדרדרות בשלב הראשון ולייצר בסיס לצמיחה מחודשת בשלב השני. מנגד, קיימות כיום גם תופעות שליליות שלא היו קיימות בעבר, וביניהן השיח הרעיל ברשתות החברתיות, הקצנה גוברת בתוך החברה הישראלית, הרכב חברי הכנסת והממשלה, היקפי הפשיעה, האלימות וחוסר המעש בחברה הערבית - כל אלו מהווים משקל נגד שלילי אשר יש להתמודד איתו.

השפעת המשברים של שנת 2023 עד 7 באוקטובר

א. השפעות הממשלה ה-37 והחקיקה המשפטית על הכלכלה

ב-29 בדצמבר 2022 הושבעה הממשלה ה-37 של מדינת ישראל. מיומה הראשון נתפסה ממשלה זו בכלל הציבור הישראלי כימנית ביותר ובקרב מתנגדיה כממשלה קיצונית.⁸ מספר ימים לאחר מכן, ב-4 בינואר 2023, הציג שר המשפטים יריב לוין את תוכניתו למערכת המשפט.⁹ נאום זה הצית את המחאה נגד החקיקה המשפטית, מחאה יוצאת דופן בהיקפה הגיאוגרפי (כ-200 מוקדים), תדירותה, משכה (עד לפרוץ המלחמה), ומספר המשתתפים בה (על פי המשטרה השתתפו יותר מ-7 מיליון מפגינים ב-1,816 ההפגנות אשר התקיימו עד לאמצע ספטמבר).¹⁰

הרכב הקואליציה יחד עם קידום החקיקה המשפטית והמחאה, הובילו במהרה להשפעות חברתיות וכלכליות נרחבות על המשק. המגזר הכלכלי בישראל הגיב באופן מידי ליוזמות החקיקה של הממשלה, וב-25 לינואר פורסם "מכתב הכלכלנים" הראשון,¹¹ שהזהיר מפני נזקים פוטנציאליים לכלכלה הישראלית. בהמשך, בנקי השקעות וארגונים בינלאומיים, סוכנויות הדירוג, ראשי מדינות, בכירי ההייטק, משקיעים פרטיים ובכירי הכלכלנים בעולם קראו גם הם לממשלת ישראל לשקול מחדש את יוזמות החקיקה והתריעו על הנזקים הכלכליים שייגרמו למשק אם היוזמות יצאו אל הפועל בטווח הקצר, הבינוני והארוך. אל כל אלו הצטרפו גורמי מקצוע מתוך הממשלה וביניהם אגף התקציבים באוצר, הכלכלנית הראשית ובנק ישראל אשר הוציאו דוחות המתריעים על הנזקים הצפויים מהחקיקה המשפטית. בהמשך סוכנות דירוג האשראי מודי'ס שינתה את אופק דירוג האשראי של ישראל מחיובי ליציב, סוכנות הדירוג פי'ץ' ו-S&P הצטרפו לאזהרות גם הן.¹²

בהתאם לאזהרות הרבות, ניכרו גם השפעות ממשיות על המשק הישראלי בטווח הקצר:^{13,14}

1 מאז יום הבחירות בנובמבר 2022 ניכרה התפצלות מגמה ברורה וחריגה בין מדדי הבורסה בתל אביב לבין מדד המניות האמריקאי S&P 500. נכון לאוגוסט 2023, **המשקיעים בשוק הישראלי הפסידו תשואה אלטרנטיבית של 15%.**

2 מסוף ינואר 2023 חל **פיחות עודף חריג ומהיר בערך השקל**, ובראשית חודש יולי אומדן הפיחות העודף עמד על 13%-15%. פיחות זה פגע בהאטה של האינפלציה בין היתר בשל הייקור של הייבוא, והגביר את הצורך של בנק ישראל להעלות את הריבית במשק בכדי למתן את הביקושים ובכך לפעול לצמצום האינפלציה.

3 **הירידה בהיקפי ההשקעות בהייטק הישראלי** יצרה התנתקות מהמגמה העולמית ובנוסף לה התרחבה המגמה של פתיחת חברות ישראליות רבות בחו"ל. הירידה בהיקפי ההשקעות היחסיים בישראל הגיעה לאחר תקופה עולמית של צמצום בסך ההשקעות בהייטק העולמי, שהייתה לה השפעה נוספת על מספר המשרות הפנויות בהייטק בישראל.¹⁵

מכלול השפעות אלו, על פי אזהרות המומחים צפוי היה להביא לפגיעה ארוכת טווח בצמיחה ובאיכות החיים בישראל.¹⁶ על אף כל האמור לעיל, בבחינת שיעורי התעסוקה בשלושת הרבעונים הראשונים של שנת 2023 אל מול המגמה הרב שנתית ניתן לראות (גרף ג') כי מגמת העלייה בשיעורי התעסוקה נמשכה, ואף חצתה את נתוני טרום הקורונה.

8 משה גורלי, "המוגנית, קיצונית ורעילה - קווים לדמותה של ממשלת נתניהו השישית", כלכליסט, 29.12.2022, אוחזר בתאריך 13.11.2023.
9 אבישי גרינצ'יג, "פסקת ההתגברות ושינוי אופן בחירת השופטים: יריב לוין הציג רפורמה דרמטית למערכת המשפט", גלובס, 04.01.2023, אוחזר בתאריך 05.11.2023.

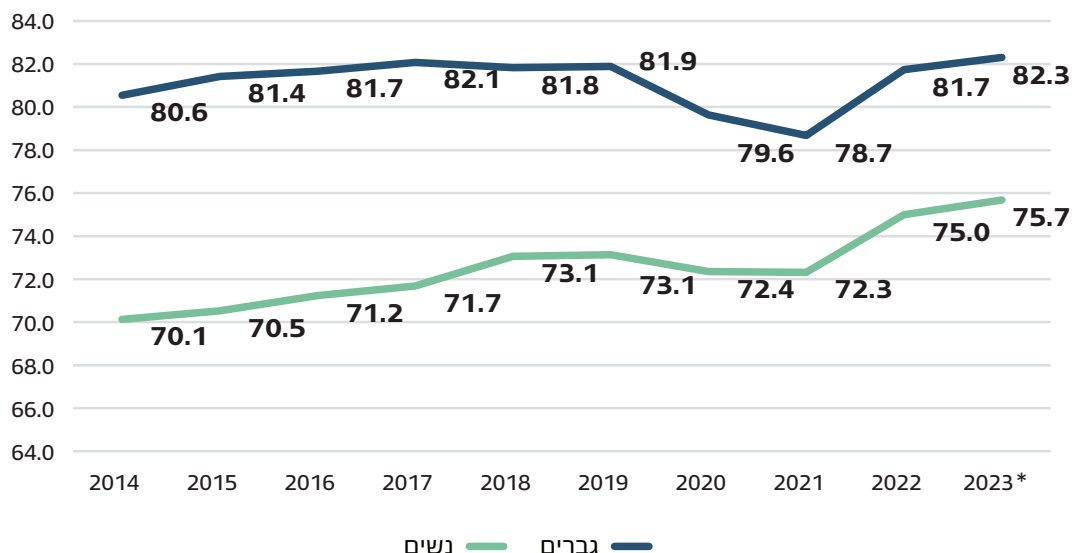
10 "המחאה נגד הרפורמה המשפטית - תמונת מצב", INSS - המכון למחקרי ביטחון לאומי, 14.9.2023, אוחזר בתאריך 05.11.2023.
11 **מכתב הכלכלנים הראשון**, פורום הכלכלנים, 25.1.23. אוחזר בתאריך 13.11.2023.

12 איתי אטר, צחי רז ויני שפיצר, "ההשלכות הכלכליות של יוזמות החקיקה של הקואליציה", המכון הישראלי לדמוקרטיה, אוגוסט 2023, עמ' 10.
13 שם, עמ' 8, 66.

14 "כלכלת ישראל בצל הרפורמה המשפטית", INSS - המכון למחקרי ביטחון לאומי, 18.08.2023, אוחזר בתאריך 13.11.2023.
15 "נייר עמדה - חשש מהתפצלות ההייטק הישראלי מהמגמות העולמיות וכיווני פעולה אפשריים", רשות החדשנות, 30.04.2023, אוחזר בתאריך 13.11.2023.

16 **מכתב הכלכלנים הראשון**, אתר פורום הכלכלנים, 25.1.23, אוחזר בתאריך 13.11.2023.

גרף ג': שיעורי תעסוקה של כלל האוכלוסייה, בקרב בני 25-66, בין השנים *2014-2023 (%)

* ממוצע שלושת הרבעונים הראשונים של שנת 2023

מקור: עיבוד נאס-נאס לנתונים מתוך [מעקב אחר יעדי תעסוקה ממשלתיים](#), הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

ב. השפעות על החברה הערבית עד לאוקטובר 2023

עם היוודע תוצאות הבחירות, עלו חששות כבדים בקרב גופי החברה האזרחית והפילנתרופיה בנוגע לפגיעה במעמדה של החברה הערבית בישראל, ובתוך כך להפסקת או צמצום תקצוב החלטות שאושרו על ידי הממשלה הקודמת לקידום החברה הערבית. למרות הצהרות שליליות וניסיונות עיכוב שונים על ידי חלק מחברי הממשלה, בסופו של דבר רוב התקציבים אושרו במסגרת תקציב המדינה (פרט לפגיעה בתוכנית לתשתיות תחבורה). לאחר אישור התקציב במספר מקרים תקציבים בוטלו, או שהעברתם עוכבה והתרחשה רק לאחר לחץ רב, או לאחר פרוץ המלחמה, תוך פגיעה באמון הרעוע מראש בין החברה הערבית לממשלה. להלן מספר דוגמאות: בסעיף 94 של ההסכם הקואליציוני שנחתם עם סיעת עוצמה יהודית נכתב כי הממשלה תביא לתיקון את החלטה 550 בהתאם למדיניות הממשלה החדשה (בינתיים לא בוצע),¹⁷ שר האוצר הוביל לעצירת התוספת למענקי האיזון והפיתוח של הרשויות המקומיות הערביות (הועברו רק לאחר פרוץ המלחמה)¹⁸ ולהקפאת תקציבים לעידוד השכלה גבוהה במזרח ירושלים,¹⁹ וחלק מחברי הממשלה הובילו ניסיון להשלים חוסרים תקציביים מתוך תקציב החברה הערבית ולעצור את התוכנית לצמצום פערים בחברה הערבית,²⁰ ניסיונות אשר נבלמו ברובם עד היום.

בנוסף, הצהרות חברי ממשלה וקואליציה, יחד עם סעיפים רלוונטיים בהסכמים הקואליציוניים וקידום החקיקה המשפטית, נתפסו כתשתית להרחבת הפגיעה בחברה הערבית באמצעות הסרת שומרי הסף האחרונים, כאשר לאחר הסרתם תוכל הממשלה לקדם פגיעות רחבות היקף במיעוטים בכלל ובחברה הערבית בפרט.²¹

¹⁷ "הסכם קואליציוני לכינון הממשלה ה-37 בין סיעת הליכוד לבין סיעת עוצמה יהודית בראשות איתמר בן גביר", אתר הכנסת, 28.12.2022.

¹⁸ אורן דורי, "ההסבר של סמוטריץ' להקפאת כספי הרשויות המקומיות: 'אין הצדקה מקצועית'", גלובס, 07.08.2023, אוחזר בתאריך 09.12.2023.

¹⁹ ניר חסון, "סמוטריץ' ביטל תקציב לעידוד השכלה גבוהה במזרח ירושלים, בניגוד לעמדת מערכת הביטחון", הארץ, 07.08.2023, אוחזר בתאריך 09.12.2023.

²⁰ נתי טוקר, "לא רק 130 מיליון שקל מהערים לאברכים: דרישה לעצור את כל תוכנית הפיתוח לחברה הערבית", דה-מרקר, 18.07.2023, אוחזר בתאריך 09.12.2023.

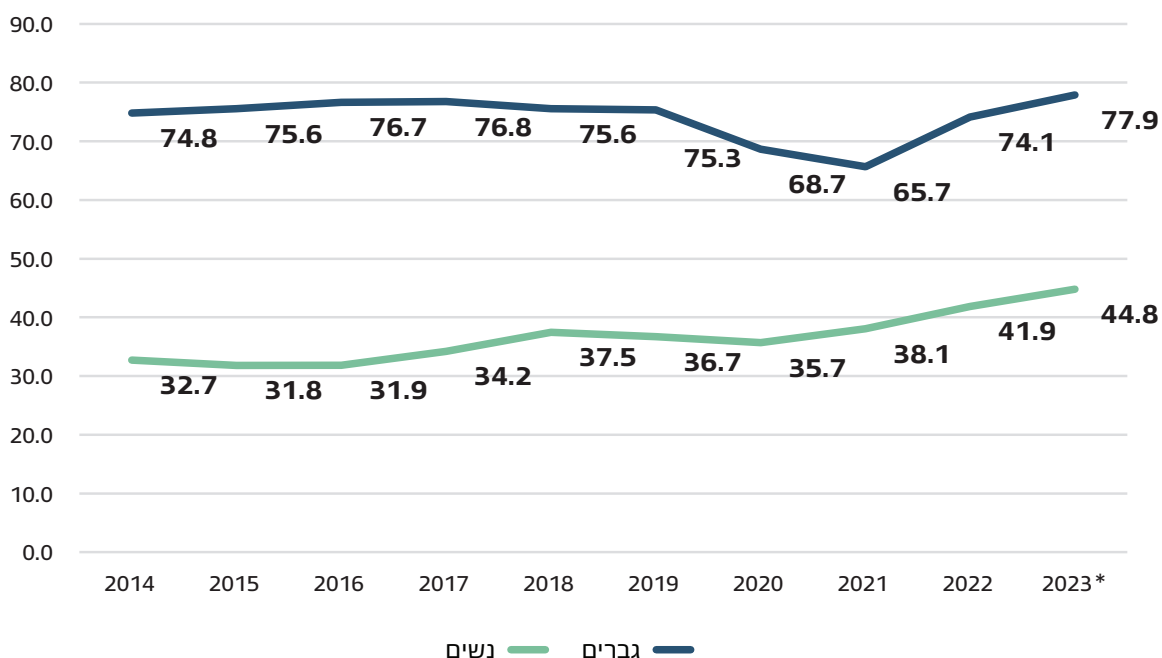
²¹ "ביטול עילת הסבירות: הממשלה נגד החברה הערבית", עמותת סיכוי-אופוק, ללא תאריך, אוחזר בתאריך 09.12.2023.

כחלק מהפגיעה בתוכניות לקידום החברה הערבית, פגעה הממשלה גם בהחלטה 549 אשר, תחת הממשלה ה-36, החלה לראשונה להתמודד עם תופעת האלימות והפשיעה,²² שהפכה בשנים האחרונות למגיפה של ממש בחברה הערבית, ומשפיעה על כלל היבטי החיים בה.²³ עוד בטרם כינונה של הממשלה ה-37, החברה הערבית נמצאה במשבר שכלל רשויות מקומיות חלשות, אי שוויון בשירותים הניתנים על ידי הממשלה, שיעורי עוני גבוהים, צעירים וצעירות רבים הנמצאים בחוסר מעש ועוד, כאשר כל אלו מהווים את התשתית לעליית הפשיעה והאלימות. תחת הממשלה ה-37, בשנת 2023, התרחבה תופעת האלימות והפשיעה בחברה הערבית באופן חסר תקדים, שיאי נרצחים נשברו חודש לאחר חודש ומספר הנרצחים מתחילת 2023 ועד לתחילת אוקטובר 23 עמד על 193,²⁴ ובסוף דצמבר 2023 כבר עמד על 244, בעוד שבשנת 2022 כולה עמד מספר הנרצחים בחברה הערבית על 116.²⁵

מכלול מגמות והתפתחויות אלו הציב את החברה הערבית ערב המלחמה ברמת פגיעות גבוהה וחוסר יציבות, אשר אף הוגדר על ידי חלק מהשחקנים כמצב חירומי.

על אף מגמות אלו, בשלושת הרבעונים הראשונים של שנת 2023 המשיכה אף ביתר שאת מגמת העלייה בשיעורי התעסוקה של העובדות והעובדים הערבים. כפי שיפורט להלן, העמותות דיווחו גם הן על המשך התרחבות השתלבות החברה הערבית בשוק התעסוקה בשנת 2023, על אף המשבר החברתי-חוקתי, בעוד העמותות העוסקות בתחום ההייטק דיווחו על אתגרים בהשמת עובדים בתחום זה (בו מועסק חלק קטן מהעובדים הערבים).

גרף ד': שיעורי תעסוקה של ערבים, בקרב בני 25-66, לפי מגדר, בין השנים 2014-2023 (%)*

* ממוצע שלושת הרבעונים הראשונים של שנת 2023
מקור: עיבוד נאס-נאס לנתונים מתוך מעקב אחר יעדי תעסוקה ממשלתיים, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

22 במסגרת פגיעה זו, "לצד ההתמוססות המהירה של מרכיבי התוכנית, מרכיבים אחרים הוקפאו באופן יזום. הדוגמה הקיצונית והבוטה ביותר ... היא ההחלטה לבטל את תוכנית "עוצרים את הדימום" - התוכנית המוצלחת להתמודדות עם פשיעה ברמת היישוב, שנכללה בהחלטה 549". תומר לוטן, [כך בלמנו את מגפת האלימות בחברה הערבית](#), תלם - במה לשיח פוליטית אחרת, 01.10.2023, 01.10.2023.

23 "הרקע לתופעת האלימות והפשיעה - המלצות מדיניות", יוזמות אברהם, ללא תאריך, אוחזר בתאריך 09.12.2023.

24 יהושע (ג'וש) בריינר, "הנתונים מראים: שיאי נרצחים בחברה הערבית הפכו לנורמה בתקופת בן גביר", הארץ, 01.10.2023, אוחזר בתאריך 09.12.2023.

25 "קורבנות אלימות ופשיעה בחברה הערבית סיכום שנת 2023", יוזמות אברהם, דצמבר 2023.

משרדי הממשלה

מהראיונות שבוצעו עולה כי יכולת הביצוע של משרדי הממשלה נפגעה באופן קשה בתקופה זו בשל שינויים מבניים רבים שביצעה הממשלה, ובשל עזיבה של גורמי מקצוע בכירים וזוטרים בעלי ניסיון, ידע ויכולת, אשר חלקם הוחלפו בגורמים בעלי פחות ניסיון וידע, ובעיקר פחות מוטיבציה לקידום החברה הערבית, מעבר לקידום מדדים כלכליים קשיחים. המתח בין הדרג המקצועי - שהמשיך לקדם את החלטות הממשלה, לדרג הפוליטי - שלעיתים ניסה לצמצמן או לפגוע בהן, פגע בעבודה השוטפת וביכולת לקדם מדיניות. ולבסוף, התמקדות הדרג הפוליטי בחקיקה המשפטית דחק את שאר הנושאים מסדר היום, כשהנושאים שהמשיכו לתפוס מיקוד מסוים בממשלה הם האלימות וחסרי המעש בחברה הערבית.

מעסיקים

מניתוח הנתונים הקיימים ומראיונות עם נציגי העמותות והממשלה עולה כי שוק העבודה התפצל במהלך תקופה זו: בעוד שבהייטק ההשפעות הכלכליות של החקיקה המשפטית הורגשו באופן החזק ביותר והעמיקו את המיתון, בשאר שוק התעסוקה הורגשו השפעות אלו במידה מועטה יותר והדבר בא לידי ביטוי בעיקר בהתנהלות זהירה יותר של המעסיקים. שיעורי התעסוקה דווקא עלו בתקופה זו בקרב נשים וגברים ערבים (כאמור בגרף ד' לעיל) ואכן ארגוני החברה האזרחית המתמקדים בעובדים לא מקצועיים דיווחו כי הצליחו לבצע השמות רבות במהלך השנה. ארגונים הפועלים עם המעסיקים דיווחו כי עבור חלק מהמעסיקים תקופת המחאה והשיח על דמוקרטיה העלו את הרצון לפעול להעסקת ערבים, ובקרב חלק ממקומות העבודה הקונפליקטים המשמעותיים בין תומכי החקיקה למתנגדיה "ריכזו במידה מסוימת" את המתחים בין יהודים לערבים. עם זאת, בקרב ארגוני החברה האזרחית עלה תסכול מחוסר החיבור בין השיח על דמוקרטיה שהובל על ידי המעסיקים הגדולים במשק לבין קידום העסקת ערבים בקרבם.

מהראיונות עולה גם כי בתחום ההייטק, כחלק מהשפעות המשבר העולמי והמשבר הפנימי, חברות ההייטק נכנסו לתהליכי קיצוץ וייעול, כאשר גיוסי כוח האדם פחתו והתמקדו בבעלי ניסיון, תוך עצירת גיוסי הג'וניורים. במסגרת זו בוצעו פיטורים נרחבים ביחידות משאבי האנוש ובפרט בקרב מחזיקי תיק הגיוון, אשר הועבר לעובדים אחרים חסרי ניסיון בתחום הגיוון ובעלי פחות מיקוד ופניית לנושא. בנוסף קוצצו גם חלק מהתקציבים והפעילויות שחברות אלו הפנו לקהילה. כתוצאה מכל אלו, היכולת של ארגוני החברה האזרחית לעבוד יחד עם חברות הייטק נפגעה וכך גם ההשמות בפועל של עובדים ערבים, השמות הממוקדות ברובן מלכתחילה בג'וניורים. הארגונים דיווחו על ביקוש גבוה להכשרות על ידי מועמדים, אך על קושי ניכר בהשמות גם בקרב בוגרי התחומים והמוסדות היוקרתיים, תופעה אשר לדבריהם עלולה לגרום לפגיעה במוטיבציה של הדור הבא של הצעירים הערבים לבחור באפיקי השכלה אלו בטווח הארוך.

פילנתרופיה

מהראיונות בשטח עולה כי כיום קיימת תשתית חזקה של מספר קרנות מהארץ ובעיקר מחו"ל המושקעות שנים רבות בתחום קידום התעסוקה של החברה הערבית. נראה כי קרנות אלו, גם אם החלו לתמוך במחאה, לא שינו את האסטרטגיה שלהן בתקופה זו ונתרו מחויבות לקידום תעסוקת ערבים, אך חלקן התקשו לייצר אסטרטגיה ארוכת טווח בשל אי הבהירות של צעדי הממשלה בתחום.

בקרב קרנות אחרות, בעיקר הקטנות מביניהן או אלו שיש להן פחות ניסיון בתחום, האמירות והמעשים של הממשלה שפגעו בתהליכי ותקציבי צמצום פערים, לצד אי השתתפותה של החברה הערבית במחאה, הובילו לשיח רגשי וקושי ביצירת מיקוד בתחום השילוב בתעסוקה. חלק מארגוני החברה האזרחית דיווחו על קושי בהשגת הקשב של הקרנות בתקופה זו. בנוסף דווח על ירידה בגיוס התרומות מחו"ל בשל החקיקה המשפטית, כאשר חלק מהתורמים "לא רצו לתמוך במדינה שאינה דמוקרטית".

חברה אזרחית

ארגוני החברה האזרחית נדרשו להתאים את עצמם למציאות המשתנה, שתוארה לעיל. מול משרדי הממשלה, חלק מהארגונים דיווחו כי הצליחו להמשיך את הקיים וחלקם אף לקדם מדיניות נוספת, שלרוב לא הספיקה לצאת לפועל לפני המלחמה. ארגונים המסתמכים על תקציבים משמעותיים מהממשלה התקשו לבצע תכנון לטווח ארוך. הקשר מול הקרנות הפילנתרופיות הוותיקות איפשר לשמר את הקיים, אך חוסר המיקוד והקשב מצד שאר הקרנות, לצד ירידה בהיקף התרומות הקשו על גיוס כספים נוספים, ובהתאם הקשו גם הם על תכנון לטווח ארוך והרחבת הפעילות של חלק מהארגונים. ככלל ניתן לומר כי מרבית ארגוני החברה האזרחית לא שינו בתקופה זו את מיקוד הפעילות שלהם, אך כן ביצעו התאמות מסוימות במסגרת דרכי הפעולה הקיימות.

השפעות המלחמה מאז 7 באוקטובר

א. השפעות המלחמה על שוק העבודה

הטבח ותוצאותיו המזעזעות של ה-7 באוקטובר ביישובי הנגב המערבי והמלחמה שהחלה בעקבותיהם, השפיעו באופן דרמטי על כל מרקם החיים בישראל. מחקר זה נכתב כאשר התותחים עוד רועמים בחוזקה והשפעותיה החברתיות והכלכליות של המלחמה עודן מתהוות ומשתנות מיום ליום.

המלחמה יצרה מיד עם פתיחתה השפעות כלכליות וחברתיות רחבות היקף בשל פינוי היישובים הנמצאים עד ל-7 קילומטרים מרצועת עזה והעיר אשקלון, אליהם צורפו גם יישובים סמוכי גדר בצפון עד 4 קילומטרים מהגבול וכן מגבלות על התקהלויות ועל הפעלת מערכת החינוך.^{27,28} בסך הכל פונו מבתיהם על פי מקורות שונים בין 200,000 ל-250,000 איש,²⁹ מספר אשר ירד בהמשך לכ-126,000 איש.³⁰ לכך יש להוסיף את גיוס המילואים הנרחב של עד ל-360,000 חיילי וחיילות מילואים, וכן את מספר שיגורי הטילים לתוך ישראל אשר נכון לאמצע נובמבר עמד על מעל ל-12,500.³¹ כלל הגורמים הללו השפיעו ומשפיעים רבות על תפקודו של המשק באופנים שונים, ולהלן מספר השפעות מרכזיות:

1 **עלייה בשיעור האבטלה המורחב**³² מחודש ספטמבר לחודש אוקטובר מ-191 אלף איש ל-467 אלף איש, המהווים עלייה של 6.2 נקודות אחוז.³³ 764 אלף איש המהווים 19% מכוח העבודה הישראלי הושבתו בשל אחת מהסיבות הבאות - תושבים מפונים, מילואימניקים, הורים לילדים קטנים וענפים כלכליים שנפגעו (בראשם בניין, תיירות שאינה אירוח ואומנות ובידור).³⁴ על פי נתוני הביטוח הלאומי, במהלך חודש נובמבר הצטרפו 5,000 תובעי קצבת אבטלה חדשים מדי יום, לעומת כ-20,000 תובעי אבטלה מדי חודש בזמני שגרה.³⁵

2 **מחסור בעובדים תפעוליים ומקצועיים**, עובדים פלסטינאים וזרים המשפיעים על ענף הבינוי, התעשייה, השירותים והחקלאות.³⁶ בענף החקלאות המשבר מורחב כתוצאה מאופיים החקלאי של היישובים המפונים בדרום ובצפון ומעזיבה של עובדים תאילנדים ומניעה מעובדים פלסטינים מהשטחים להיכנס, המשפיעים באופן נרחב גם על ענף הבינוי, וכתוצאה מכל אלו נוצר מחסור של עשרות אלפי ידיים עובדות.³⁷

3 **ירידה חדה בביקושים למוצרים ושירותים** הן של משקי הבית והן של עסקים, בעיקר בתחומי הבינוי, התעשייה, השירותים והמסחר.³⁸ תחושה בנוגע לעוצמת המשבר ניתן למצוא בהשוואה בין תשובתם של מנהלים מענף הבינוי בתקופת צוק איתן להיום: אז השיבו 17% כי המצב הביטחוני מהווה מגבלה חמורה עבור חברתם לעומת 57% שהשיבו כך בחודש אוקטובר 2023, תשובות דומות התקבלו גם בענפים נוספים.³⁹

פרופ' רפי מלניק, מהכלכלנים הבכירים בישראל, ציין בריאיון שנערך עימו כי המצב הביטחוני מכניס את ישראל לתקופה ממושכת של עלייה בהוצאות הביטחון, וללא התנהלות כלכלית נכונה מצד המדינה, המשק עלול להיכנס לעידן של חוסר צמיחה ופיריון.⁴⁰ אמירה זו נאמרה במקביל לדיונים על אישור התקציב המתוקן לשנת 2023, אשר גרר ביקורת רבה, בעיקר בשל הקצאת כספים למטרות פוליטיות ולא במסגרת תהליכים מקצועיים וסדורים.⁴¹

27 **אתר פיקוד העורף**, אוחזר בתאריך 18.11.2023.
28 מירב ארלוזורוב, "מה עושים עם 200 אלף פליטים בתוך המדינה", דה-מרקר, 03.11.2023, אוחזר בתאריך 18.11.2023.
29 שם.
30 "ישראל במלחמה - תמונת מצב", INSS - המכון למחקרי ביטחון לאומי, עמוד מתעדכן, אוחזר בתאריך 18.11.2023 ובתאריך 12.12.2023.
31 שם, נצפה ב- 31.12.2023.
32 שיעור האבטלה המורחב - המתייחסים מחיפוש עבודה, הלא משתתפים בכוח העבודה שהפסיקו לעבוד בגלל פיטורים או סגירת מקום העבודה בשנתיים אחרונות + המועסקים שנעדרו זמנית מעבודתם כל השבוע מסיבות כלכליות + הבלתי מועסקים.
33 הודעה לתקשורת: **נתונים מסקר כוח אדם לחודש אוקטובר 2023**, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 20.11.2023.
34 "המשק הישראלי והמגזר העסקי במלחמת "חרבות ברזל", משרד הכלכלה והתעשייה, 13.11.2023.
35 **נתוני השפעת המלחמה**, אתר הביטוח הלאומי, 08.11.2023.
36 "המשק הישראלי והמגזר העסקי במלחמת "חרבות ברזל", משרד הכלכלה והתעשייה, 13.11.2023.
37 נטע סרוסי, "בחקלאות עובדים פלסטינים ותאילנדים, זהו בעידוד הממשלה. מה נעשה עכשיו?", גלובס, פורסם ב-26.10.2023, אוחזר בתאריך 18.11.2023.
38 "המשק הישראלי והמגזר העסקי במלחמת "חרבות ברזל", משרד הכלכלה והתעשייה, 13.11.2023.
39 הודעה לתקשורת: "סקר הערכת מגמות בעסקים - אוקטובר 2023", הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, נובמבר 2023.
40 שאול אמסטרדמסקי, כיסון חירום 08: חיות כיס במילואים, חיות כיס, תאגיד השידור כאן, 04.12.2023.
41 קרן מרציאנו ואלעד שמחוף, "כל הבעיות בתקציב החדש שאישרה השבוע הממשלה", 12N, 30.11.2023, אוחזר בתאריך 09.12.2023.

שיח ציבורי

המלחמה השפיעה באופנים רבים על החברה הערבית, בחלק מהמקרים בדומה לרוב היהודי ובחלק מהמקרים באופן ייחודי. בדומה לכלל תושבי המדינה, התושבים הערבים חווים את האזעקות הרבות, אזרחים ערבים נרצחו ונחטפו במהלך ה-7 באוקטובר, ואזרחים בדואים רבים נפגעו עקב מתקפות הטיילים - בין השאר בשל חוסרי מיגון משמעותיים ביישוביהם, כאשר בכפרים הבלתי מוכרים אין כל אמצעי מיגון. בשונה מרוב החברה היהודית, החברה הערבית מחוברת לתושבי עזה בקשרי משפחה וחברות ועוקבת מקרוב גם אחרי ההרס האדיר והפגיעה באוכלוסייה האזרחית שם.

המתח בין יהודים וערבים עלה באופן משמעותי, ומעל למחצית מהציבור הערבי והיהודי דיווחו כי הם חשים שינוי לרעה ביחסים ביניהם מפתחת המלחמה.⁴² בשבוע שלאחר הטבח, 75% מהיהודים תפסו את החברה הערבית כמאיימת על בטחון העם היהודי, ומעל ל-60% מהערבים חשבו שהם נתונים באיום בשל היותם מיעוט במדינה יהודית.⁴³ במחקר האורך של מרכז אקורד, אשר החל בשנת 2021, התבצעה דגימה כשבוע לאחר פרוץ המלחמה בנוגע לתחושות של יהודים וערבים. המחקר חשף כי לצד ירידה בתחושות הכעס, השנאה ואי אמון ועלייה בתחושת האמפתיה של החברה הערבית כלפי החברה היהודית בהשוואה לתקופה שלפני המלחמה, חלה **מגמה הפוכה בתחושות החברה היהודית כלפי החברה הערבית.** תחושת הפחד והרצון להימנע ממפגש אפשרי עם הקבוצה השנייה עלו בקרב שתי הקבוצות, אך באופן חזק יותר בקרב החברה היהודית.⁴⁴

רכיב משמעותי במתח זה בקרב החברה הערבית הוא הפגיעה בחופש הביטוי, ו-57% מהמשיבים הערבים סברו כי מדינת ישראל אינה נוהגת באופן ראוי בעניין ההגבלות על חופש הביטוי בתקופת המלחמה.⁴⁵ עדויות נוספות לפגיעה בחופש הביטוי של החברה הערבית באו לידי ביטוי באקדמיה: 78% מהסטודנטיות והסטודנטים העידו כי אינם מרגישים בטוחים להביע את דעותיהם ברשתות החברתיות.⁴⁶ בעקבות התבטאויות ברשת הועלו סטודנטים רבים לוועדות משמעת ואף הופסקו לימודיהם על ידי המוסדות. בנוסף לכך נערמו עדויות נוספות לפגיעה ורדיפת ערבים בשוק העבודה ובמרחב הציבורי, עובדים נקראו לשימוע ואף פוטרו ובוצעו "מעצרי שווא" על ידי המשטרה, בעוד עובדים ערבים רבים הורחקו ממרחבי עבודה משותפים בשל חששות שעלו בקרב תושבים יהודים.⁴⁷

הצירוף של המלחמה ואירועים אלו הובילו לכך שבסקר שנערך בנובמבר על ידי מרכז משה דיין באוניברסיטת תל אביב, 81% מהמשיבים הערבים דיווחו כי הם חשים פגיעה בתחושת הביטחון האישי בעקבות המלחמה ו-59% מהמשיבים הערבים דיווחו כי הם חוששים להתנכלות אפשרית מצד אזרחים יהודים על רקע המצב הכללי במדינה. 70% ממשיבי הסקר דיווחו כי הם חשים שהסולידריות בין יהודים וערבים נחלשה בעקבות אירועי אוקטובר.⁴⁸ על פי סקר של המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), כמחצית מהציבור היהודי הביע חשש לפגיעה בו או במשפחתו מצד ערבים אזרחי ישראל, בעוד שכחמישית מהציבור הערבי הביע חשש לפגיעה בו מצד יהודים אזרחי ישראל.⁴⁹ בסקר הסטודנטים שערכה עמותת קו משווה, דיווחו כמחצית מהסטודנטים כי המוסדות אינם מבינים את התחושות והאתגרים שלהם ודרגו את הסיוע אשר ניתן על ידי המוסדות האקדמיים באופן שלילי, שני שליש מהסטודנטים הרגישו שהמוסדות מפלים לטובת הסטודנטים היהודים, ו-56% מהסטודנטים העידו כי אינם מרגישים בטוחים לחזור ללימודים בקמפוס.⁵⁰ בסקר סטודנטים שנערך על ידי מרכז אקורד בקרב סטודנטים ערבים ויהודים, דיווחו שני הצדדים על פחד זה מזה במידה דומה. היהודים דיווחו בשיעורים גבוהים על אמפתיה במידה נמוכה לצד מידה גבוהה של רגשות שליליים כלפי סטודנטיות וסטודנטים ערבים.⁵¹

42 "ממצאי סקר יחסי יהודים-ערבים", INSS - המכון למחקרי ביטחון לאומי, 27.11.2023.

43 יארא נאסר, מונג עוידה, יוסי חסון, "מגמות ביחסי יהודים וערבים בישראל בעקבות מלחמת חרבות ברזל", אקורד, נובמבר 2023.

44 שם.

45 "ממצאי סקר יחסי יהודים-ערבים", INSS - המכון למחקרי ביטחון לאומי, 27.11.2023.

46 ארן זינר, סאמי אסעד, "סקר סטודנטיות וסטודנטים ערבים בעקבות מלחמת חרבות ברזל", עמותת קו משווה, נובמבר 2023.

47 שם.

48 אריק רודניצקי, "סקר מעמיק בציבור הערבי על רקע המלחמה בין ישראל לחמאס", מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב, 03.12.2023.

49 "ממצאי סקר יחסי יהודים-ערבים", INSS - המכון למחקרי ביטחון לאומי, 27.11.2023.

50 ארן זינר, סאמי אסעד, "סקר סטודנטיות וסטודנטים ערבים בעקבות מלחמת חרבות ברזל", עמותת קו משווה, נובמבר 2023.

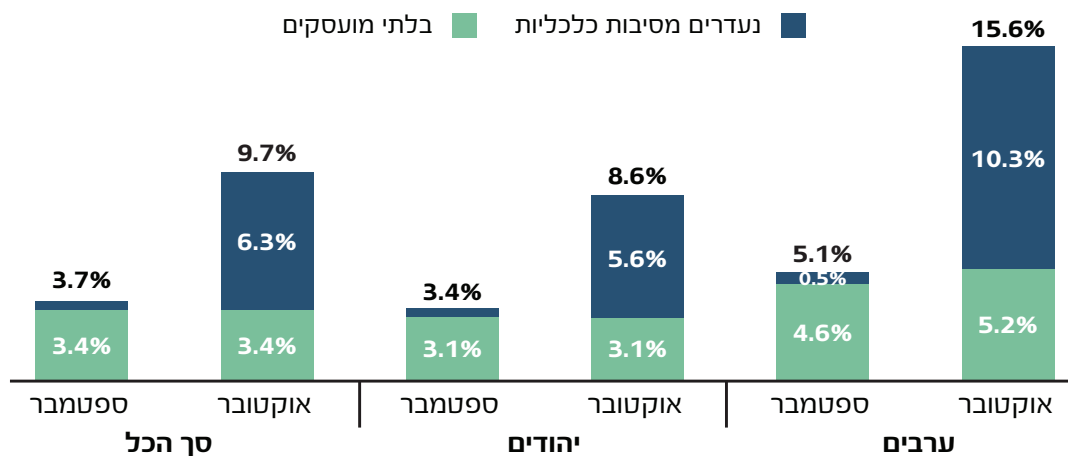
51 "ממצאים מסקר עכשווי בקרב סטודנטים וסטודנטיות ערבים ויהודים", מרכז אקורד, נובמבר 2023.

מנגד, מחקרים שונים העלו אינדיקציות חיוביות שונות הנוגעות ליחסי יהודים וערבים בתקופה זו. בסקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה מנובמבר, דיווחו 70% מהמשיבים הערבים כי הם מרגישים חלק ממדינת ישראל ובעיותיה, זאת אל מול נתון של 48% בסקר הקודם שנערך ביוני 2023. זאת ועוד, העלייה הגדולה ביותר נרשמה בקרב הצעירים הערבים (18-24) מ-44% ביוני ל-70% בנובמבר.⁵² בסקר אחר עלה כי 85% מהציבור הערבי רואה בחיוב יוזמות של אזרחים ערבים לסייע לתושבי עוטף עזה.⁵³

שוק העבודה

ניתוח של חטיבת המחקר בבנק ישראל על בסיס סקר כוח האדם של הלמ"ס לחודש אוקטובר 2023 (גרף ה' להלן) מראה פגיעה ניכרת בתעסוקה בחברה הערבית. שיעורי האבטלה הרחבה בחודש אוקטובר בחברה הערבית זינקו פי שלושה בהשוואה לחודש ספטמבר, ובהשוואה לחברה היהודית שיעור האבטלה הרחבה קרוב לכפול.

גרף ה': שיעורי האבטלה הרחבה, יהודים וערבים בחודשים ספטמבר-אוקטובר 2023

מקור: סקר כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2023. מתוך: ניתוח מיוחד של חטיבת המחקר: השפעת מלחמת "חרבות ברזל" על תשומת העבודה בחברה הערבית, בנק ישראל, 10.12.2023.

הגידול מתרכז בנעדרים מעבודה מסיבות כלכליות, כולל אנשים אשר הוצאו לחל"ת או לא נקראו למקום העבודה בשל צמצום בהיקף הפעילות. הפער בגידול באבטלה הרחבה בין החברה היהודית והערבית מתרכז בקרב הגברים, בעוד שבקרב הנשים לא ניכרו הבדלים משמעותיים כפי שיפורט להלן.

במסגרת הדוח, חטיבת המחקר דירגה את החשיפה לסיכון של ירידה בתעסוקה וחילקה אותו לשלוש רמות: בקבוצת הסיכון הגבוה נכללו ענפים ומשלחי יד הסובלים משלושה גורמי סיכון מרכזיים: א. ענפים בהם ירד הביקוש למוצרים וכתוצאה ירד הביקוש לעובדים, ביניהם ענפי המסחר, אירוח ואוכל. ב. עבודה בענף הבינוי הסובל ממחסור ניכר בכוח אדם ופעל באופן חלקי באוקטובר ונובמבר. ג. משלחי יד לא מקצועיים בהם קיימת אינטראקציה גבוהה בין יהודים וערבים אשר עלול להוביל לחשש של עובדים ערבים להגיע למקום העבודה ו/או העדפה של מעסיקים יהודים לא להשיב עובדים ערבים.

⁵² "סקר בזק "חרבות ברזל" 2023, מס' 4 (5-6.11.2023)", המכון הישראלי לדמוקרטיה, 10.11.2023. ⁵³ אריק רודניצקי, "סקר מעמיק בציבור הערבי על רקע המלחמה בין ישראל לחמאס", מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב, 03.12.2023.

נמצא כי **33% מהעובדים הערבים נמצאים בקבוצת הסיכון הגבוה** לעומת 14% בלבד בקרב עובדים יהודים. הגורם העיקרי לפער זה הוא השיעור הגבוה של מועסקים ערבים בענף הבינוי (15% מהערבים לעומת 4% מהיהודים). צמצום האינטראקציה בין יהודים וערבים מהווה גורם סיכון לכ-7% מהמועסקים הערבים, בעוד ששיעור המועסקים בענפים הסובלים מירידה בביקוש רק מעט גבוה בהשוואה לחברה היהודית (12%-10% בהתאמה). לאור חפיפה בין העובדים הנמצאים בסיכון מהיבט האינטראקציה לבין סיכון בשל ענפים בהם יש בעיית ביקושים, עולה כי גם במידה ויחזרו הביקושים ללא הקלה בחשש למפגש בין יהודים וערבים, עדיין **צפויה להישאר קבוצה גדולה יותר מהחברה הערבית בחשיפה לסיכון גבוה**. בבחינת ניתוח זה יש להתחשב בהשלכות של שיעורי אבטלה גבוהים בקרב החברה הערבית, בה שיעורי העוני היו גבוהים עוד טרום המלחמה, על התרחבות היקף ועומק העוני בחברה זו.⁵⁴ בנוסף, **על בסיס אירועים קודמים קיים חשש כי תקופת ההתאוששות שתידרש לחזרה לשיעורי התעסוקה של העובדים הערבים לפני המלחמה עלולה להיות ממושכת**.

ג. השפעות המלחמה על השחקנים העוסקים בקידום תעסוקה בחברה הערבית

משרדי הממשלה

חרב הקיצוצים אשר כבר הורמה לפני המלחמה, מאיימת מתמיד, כאשר כבר **ידוע כי תקציבי פיתוח ממשלתיים יקוצצו**, אך לא ברור מה מתוכם יקוצץ. בנוסף, יש הנחייה גורפת למשרדי הממשלה לא לצאת בתוכניות חדשות בשלב זה. מאידך ישנה הבנה כי תחום תעסוקת ערבים צפוי להישאר במרכז העשייה בתקופה הקרובה.

המלחמה יצרה ממשקים חדשים דרך החמ"לים המשותפים, בנוסף על התשתיות שהוקמו לאורך השנים והעבודה הצמודה במשבר הקורונה, וכך **נוצרו שיתופי פעולה בין הממשלה לחברה הערבית** (החמ"ל המשותף עם ועד ראשי הרשויות בכפר קאסם הוא דוגמא לכך). מהראיונות בשטח עולה כי קיימת ההבנה בקרב הצוותים המקצועיים במשרדי הממשלה בצורך בשיתוף הפעולה עם החברה האזרחית בייחוד בימים אלו, בשל יכולתה לעבוד מתוך הקהילות, להתאים מענים לצרכי ומאפייני קהל היעד ולפעול מחוץ לתבניות מגבילות.

בתחילת המלחמה התרכזו תוכניות התעסוקה הממשלתיות בהשמות בתוך החברה הערבית או באזורים קרובים גיאוגרפית, בשל המתחים שעלו מצד המעסיקים והחשש של עובדים ערבים - ובעיקר עובדות ערביות - להגיע למרחבים משותפים. שילוב של עובדים ערבים מול צרכי כוח האדם האקוטיים שנוצרו בעקבות המלחמה, בעיקר בתחומי החקלאות והבניין, נתפס על ידי הממשלה כמענה לטווח קצר שאינו עונה למיקוד הממשלתי של שילוב במשרות בפיריון גבוה. נראה כי ההעדפה הממשלתית תהיה לחזק את המובטלים הערבים באמצעות מתן הכשרות וכלים אשר יכינו אותם להשתלב במשרות בפיריון גבוה לאחר המלחמה.

הרשות לפיתוח כלכלי חברתי של החברה הערבית הקימה גוף לתכלול תחום התעסוקה בחברה הערבית אשר פועל כיום בארבעה צירים מרכזיים: העלאת מודעות לחשיבות הגיוון של שוק העבודה, מתן כלים למעסיקים, התאמה בין משרות פתוחות לעובדים ערבים ומענה לזכויות משפטיות לעובדים ערבים שנפגעו.

מעסיקים

המעסיקים מרוכזים בימים אלו בנושאים רבים אשר זוכים לקדימות על תעסוקת ערבים, כגון יציאת עובדים רבים למילואים, הוצאת עובדים לחל"ת, הפעלת קווי ייצור ומפעלים שלא עובדים, עובדים ואתרי ייצור שנפגעו - ואתגרים אלו הינם בהיקפים רחבים מאירועי העבר. בהקשר של העסקת ערבים, ארגוני החברה האזרחית מזהים שלוש תופעות מדאיגות מרכזיות: **א. הרחקת עובדים ערבים ממקומות העבודה**

על ידי מעסיקים; ב. הימנעות של עובדים ערבים להגיע לעבודה; ג. מתחים בתוך מקומות העבודה. ביחס לאלו המעסיקים מתחלקים לשניים - מחד, מעסיקים שנרתעים, חוששים או אף מתנגדים להעסקת ערבים בימים אלו, ומאידך, קיימים מעסיקים שעוסקים בנושא של גיוון והכלה, שיש להם מנהיגות עסקית שמעבירה מסרים ניהוליים משמעותיים ושרואים חשיבות בהמשך העסקה מגוונת הן כנכס עסקי והן כאתגר של חיים משותפים. בהתאם, ארגוני החברה האזרחית מדווחים מצד אחד על אמירות קשות מצד חלק מהמעסיקים אליהם הם פונים "העובדים שלנו לא יכולים לשמוע ערבית", "אל תבלבלו לי את המוח עם תעסוקת ערבים, אין לי פנאי לזה כרגע" ומצד שני על ביקוש גובר ואף חסר תקדים מצד מעסיקים לתכנים המעניקים כלים להתמודדות עם המתחים בין ערבים ויהודים במרחבים המשותפים.

מחקר שנערך לאחרונה בהובלת אקורד וקו אימפקט, בחן את עמדותיהם של מעסיקים יהודים ומועסקים ומועמדים ערבים במהלך ספטמבר (לפני המלחמה) ובסוף אוקטובר (לאחר פרוץ המלחמה). במחקר נמצא כי בקרב המעסיקים חלה ירידה משמעותית במוטיבציה לעבוד עם ערבים, הן בניהול עובדים ערבים (מ-69% ל-46%), הן ברצון לעבוד בארגון שיש בו גם עובדים ערבים (מ-65% ל-50%) והן ברצון לעבוד תחת ניהול ישיר של מנהל ערבי (מ-50% ל-35%) (האחוזים משקפים את המשיבים שענו שהם בעלי "מוטיבציה גבוהה": מענה 5,6 כאשר 1 - כלל לא; 6 - במידה רבה). מנהלים ואנשי משאבי אנוש יהודים העריכו כי הם צפויים להשקיע פחות זמן ומאמץ בשילוב ערבים ושימור תרבות ארגונית מכילה.⁵⁵ ארגוני החברה האזרחית הפעילים בפורום העמותות מדווחים כי תקופת המלחמה השפיעה במיוחד על מעסיקים אשר השקיעו פחות בעבר בתהליכי גיוון והכלה של החברה הערבית, בעוד שבקרב מעסיקים אשר מולם הארגונים פועלים בצורה עמוקה ולאורך שנים, ניכרת יותר נכונות לקדם גיוון והכלה של החברה הערבית גם תוך התקופה המתגרת.

פילנתרופיה

יחסי יהודים ערבים העסיקו קרנות רבות מאז אירועי מאי 2021. הן מיחסות את השקט שנשמר בין החברה הערבית והיהודית בישראל בזמן המלחמה להשקעות קודמות שלהן, לחברה האזרחית ולהתקדמות בשילוב בשוק העבודה לאורך שנים רבות. הקרנות הבינו שהמלחמה משפיעה באופן מהותי גם על החברה הערבית ומבינות גם שבישראל לחלקים רבים אין כעת פניית לדאגה לחברה הערבית. בהתאם, הקרנות מבינות שהיום שלאחר המלחמה צפוי להיות מורכב מאד עבור החברה הערבית.

עלו קולות מצד חלק מהקרנות על תסכול מכך שארגונים שעוסקים ביחסי יהודים-ערבים לא יצאו מספיק באמירות פומביות שקוראות לסולידריות ואמפתיה. עולה גם כי הקרנות מודעות לחלק מהעשייה הרבה של ארגוני החברה האזרחית, אך נראה כי התמונה המלאה של העשייה החברתית בתחומי התעסוקה אינה מתואכת באופן המיטבי לכלל התורמים. ציפיה נוספת של הקרנות מארגוני החברה האזרחית היא ליותר שיתופי פעולה ביניהם, בעיקר בעיתות חירום, תוך ניצול היתרונות היחסיים של כל ארגון.

על אף העניין הקיים בקרב הקרנות בנוגע ליחסי יהודים-ערבים ותעסוקה, ארגוני החברה האזרחית חשים שהם לא נמצאים במוקד של הפילנתרופיה, כאשר נושאים אחרים מקבלים קדימות ועלולים אף להסיט תקציבים בהמשך, ביניהם עליית האנטישמיות בחו"ל וצרכים חברתיים נוספים בתוך ישראל ובראשם מפוני עוטף עזה. כל אלו מעלים חשש בקרב ארגוני החברה האזרחית שעל אף העלייה באתגרים איתם ידרשו להתמודד, המשאבים לא יעלו בהלימה לכך.

חברה אזרחית

גם ארגוני החברה האזרחית מייחסים את השקט היחסי שנשמר להשקעות בעשורים האחרונים בקידום שילוב ופיתוח, אך מדגישים גם את הפחד הרב שקיים כיום בחברה הערבית מיציאה אל- והבעת עמדה במרחבים הציבוריים והמשותפים. הארגונים מתמודדים עם רמות גבוהות של אי וודאות, הנובעות בין היתר מהמצב הביטחוני והשלכותיו, אי הוודאות בנוגע למקורות התקציביים העתידיים של הממשלה

והפילנתרופיה, בשל הקשב הירוד של המעסיקים בנוגע לתעסוקת ערבים ובשל חששות של אזרחים ערבים מחזרה למרחבים משותפים בשוק העבודה ובאקדמיה. נראה כי בהתאם למצב מורכב זה, לאחר השבועיים-שלושה הראשונים, **בשבועות האחרונים הארגונים פועלים בדרכים מגוונות בכדי לצמצם את הפגיעה בהשתלבות החברה הערבית בשוק התעסוקה.**

קיימת כיום הבנה בקרב חלק מהארגונים בצורך לשתף פעולה ביניהם, תוך שימוש ביתרונות היחסיים של כל אחד מהגופים. הבנה זו נובעת הן מגודל האתגר והן מתוך צורך באיגום משאבים בתקופה זו בכדי לסנכרן את העבודה, למנוע כפילויות ולשמור על השדה כולו. הארגונים התאימו את פעילותם לתקופת החירום בצורות שונות, כאשר חלקם נאלצו לצמצם את היקפי כוח האדם במהלך תקופת המלחמה, בעוד אחרים הגדילו את מצבת העובדים שלהם בשל מאמץ רב יותר שלהם לעמוד ביעדים ממשלתיים, ובחלק מהמקרים בשל עליה בהיקף העבודה הנובעת מגידול בביקוש לשירותיהם. התאמות נוספות כללו הוספת תכנים עבור מוטבים קיימים לטובת סיוע בהתמודדות עם המצב, הפעלת מעני חירום חדשים לטובת קהלים חדשים ורחבים - חמ"ל חירום, קו-חם לפניות מעסיקים ועובדים ועוד. צורה נוספת של התאמה לקשיי ההשמה אצל מעסיקים ישראלים, היא פנייה למעסיקים מהרשות הפלסטינית לטובת השמה, ופנייה להנהלות של חברות בינלאומיות בחו"ל אשר יש להן שלוחה בארץ בכדי לפעול להשמה בשלוחות.

מתוך פעולות ארגוני השטח, עולות מספר מגמות:

צעירים וצעירות הם נפגעים מרכזיים בעיקר בתחומי המסחר שם מועסקים חלק ניכר מהם, מגמה הגורמת לחשש להתרחבות תופעת חסרי המעש. בקרב הצעירים הערבים - הבנים בעיקר - יש צורך להתמודד עם האלטרנטיבה האטרקטיבית של ארגוני הפשיעה והכסף הקל, על ידי הסתכלות על תעסוקה כנותנת משמעות, שייכות וסטטוס חברתי - ולא רק הכנסה.

חשש נוסף קיים בנוגע **לעסקים קטנים ובינוניים** בבעלות ערבית, המעסיקים מעל ל-60% מהעובדים הערבים כיום, וצפויים לסבול הן מהמיתון במשק והן מהחרמה או ירידה בביקוש מצד לקוחות יהודים, ובשל חוסר התאמה של כלי הסיוע הממשלתיים.⁵⁶ עדות ראשונה לכך ניתן לראות במחקר של מרכז אקורד, המציג עליה ניכרת במידת התמיכה בקרב יהודים בהחרמת עסקים של ערבים.⁵⁷

הצמצום בהייטק ממשיך, לרבות הוצאת פרויקטים למיקור חוץ בחו"ל.

המלחמה עשויה להחריף את המדיניות הממשלתית המייצרת פיצול ובידול בין קבוצות בחברה הערבית, ובתוך כך, עשויים להיווצר העדפות במסגרת המדיניות הממשלתית להקלות והטבות **לחברה הבדואית והדרוזית**, אשר נתפסות כקבוצות שמשולבות יותר במאמץ המלחמתי, ובהקשר של הבדואים גם נפגעו יותר ממנו, מגמה המובילה לדיון מחודש בשינוי או ביטול חוק הלאום.⁵⁸

המציאות במזרח ירושלים מורכבת ביותר, תושבי מזרח העיר מפחדים לצאת מהבית והמעסיקים חוששים מחזרתם לעבודה.

ברמת האקדמיה קיימים חששות של הסטודנטים לחזור ללימודים, לצד מחשבות ואף תכנון מעשי של חלק מהסטודנטים לעבור ללמוד ברשות הפלסטינית או בחו"ל.⁵⁹

⁵⁶ עלאא עאלם, [תוכנית הסיוע מספקת מענה חלקי בלבד לעסקים קטנים - ותפגע במיוחד בחברה הערבית](#), דה מרקר, 9.11.23, אוחרז בתאריך 30.12.2023.

⁵⁷ יארא נאסר, מונא עוידה, יוסי חסון, "מגמות ביחסי יהודים וערבים בישראל בעקבות מלחמת חרבות ברזל", אקורד, נובמבר 2023.

⁵⁸ יהודה שלזינגר, "על רקע המלחמה: הקואליציה מקדמת את 'חוק יסוד העדה הדרוזית'", ישראל היום, 18.11.23, אוחרז בתאריך 30.12.2023.

⁵⁹ ארן זינר, סאמי אסעד, "סקר סטודנטיות וסטודנטים ערבים בעקבות מלחמת חרבות ברזל", עמותת קו משווה, נובמבר 2023.

חשש מרכזי נוסף הנוגע הן לאקדמיה והן לשוק העבודה, הוא מה יקרה **ביום בו המילואימניקים יחזרו** ללימודים ולעבודה. החשש נוגע הן למפגש עצמו שצפוי להיות טעון ביותר, והן לאור המיתון שיצריך התייעלות, אשר יחד עם ההנחה שתינתן העדפה למילואימניקים החוזרים, עלולים להוביל לדחיקת העובדים והסטודנטים הערבים.

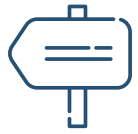

הארגונים הביעו את אכזבתם ממוסדות מרכזיים וייצוגיים של הממסד הישראלי אשר **אינם משמיעים קול ערכי ברור כנגד תופעות קיצוניות של הסתה, אפליה והדרת ערבים.**

החשש המרכזי ביותר של הארגונים הוא מצמצום פעילות מצד הממשלה, אשר יגרום לאיבוד תקציבים, ידע, יכולות ואמון ויוביל לפגיעה ארוכת טווח בתשתיות החברתיות אשר נבנו והתמקצעו לאורך שנים רבות. לאור המציאות המורכבת, צמצום הפעילות יקשה על הארגונים למנוע את הירידה בהשתלבות החברה הערבית בתעסוקה איכותית בטווח הקצר. בטווח הארוך, אי השתלבות הדור הנוכחי באופן איכותי בשוק העבודה תוביל לירידה במוטיבציה להשכלה גבוהה ולהשתלבות במשק הישראלי בקרב צעירות וצעירים מהדור הצעיר יותר, ובכך תרחיב את ההשתלבות בפשיעה, היקף חסרי המעש ואי מיצוי היכולות.

הטבח של ה-7 באוקטובר, המלחמה המתמשכת מאז וכלל המשבר של השנה החולפת מייצרים מציאות כאוטית ומאתגרת ביותר לקידום שילובה של החברה הערבית בכלכלת המדינה, אך גם מאפשרים הסתכלות מחודשת על השדה ובחינת תפיסות חדשות.

- העובדה כי על אף המשבר הביטחוני החריף ולמרות חששות והתראות שווא, השקט החברתי נשמר במהלך תקופת המלחמה, מראה כיצד קידום חברה משותפת הגיע לרמות חדשות של השפעה ומיסוד בשנים האחרונות ומוכיח כי יצירת מנועים כלכליים משולבים חשובה ליצירת חוסן בכלל החברה.
- המשך חיזוקה של חברה משותפת, בין היתר באמצעות שוק העבודה, הוא מפתח לשגשוג המשק בתקופה הקרובה, שכן הצורך במיצוי יכולות המשק הינו קריטי לתפקוד המדינה.
- יש צורך לבלום את ההתדרדרות בשילוב עובדים ערבים בשוק העבודה ולמנוע אובדן ההתקדמות שהושגה בעמל רב. צו השעה הוא הגברת האמון על ידי אמירות ברורות וחדות המציבות סטנדרטים לגבולות השיח והפעולות, ומקדמות שוויון הזדמנויות וזכויות לצד סולידריות ושותפות (מצד הממשלה, המעסיקים, הפילנתרופיה, הרשויות המקומיות וארגוני החברה האזרחית היהודים, הערבים והמשותפים).
- להלן מספר המלצות מרכזיות לפעולה שעלו ממיפוי זה:

ממשלה

1 ● מומלץ להקים מערך ממשלתי מתכלל לתעסוקת ערבים אשר ירכז ויתווה את כלל פעילות משרדי הממשלה ברצף המוביל מחינוך דרך השכלה והכשרה ועד לתעסוקה איכותית וקריירה, בשותפות מלאה עם כלל השחקנים החוץ-ממשלתיים. המערך יעסוק בנושא באופן הוליסטי ורציף; יקדם שיח לגבי חשיבות הגיוון וההכללה - מעבר להשמות עצמן; יעודד חברות ליצירת שינוי בתרבות ארגונית בכלל הקשור לשילוב עובדים מהחברה ערבית; וכל זאת בהסתכלות על הטווח הקצר והארוך - משלב התיכון דרך שנות מעבר, לימודים על תיכונים (אקדמיים, טכנולוגיים ומקצועיים) והשתלבות איכותית בתעסוקה לאורך זמן. מיקוד משמעותי של מערך זה יוקדש לצעירות וצעירים ולסנכרון כלל המאמצים שמקודמים כיום בהקשר זה - על ידי גופי ממסד שונים (משרדי ממשלה, ביטוח לאומי ואחרים) ועל ידי גופי החברה האזרחית והפילנתרופיה, לטובת צמצום שיעור חסרי המעש, מניעת השתלבותם בארגוני פשיעה ומיסוד תהליך מעבר איכותי משלב החינוך לשלב הבגרות. המערך צריך להיות מובל על ידי הממשלה אך תוך שותפות מלאה ועמוקה עם ארגוני החברה האזרחית, מעסיקים וגופי פילנתרופיה. פורום העמותות המתכלל על ידי קו-אימפקט יהווה גורם משמעותי ומוביל במסגרת מערך זה.

2 ● מומלץ לבחון מחדש את ההגדרה של "השמה איכותית" בתקופת החירום ובטווח הקצר עבור צעירים ערבים מרקע מוחלש. מחד, מומלץ לכלול בהגדרה של "השמה איכותית" את הערכים המוספים של שייכות, משמעות, סטטוס חברתי, תנאים סוציאליים וכן הלאה - וכל זאת כדי להוות אלטרנטיבה אטרקטיבית מול הכסף הקל ותחושת השייכות והמשמעות שמציעים ארגוני הפשיעה. מאידך, מומלץ להסתכל על השמות בתקופת החירום (גם בתחומים איכותיים פחות) כהשמות שמאפשרות לצעירים שטרם השתלבו בעולם העבודה "רגל בדלת" לקראת שילוב בתעסוקה איכותית יותר בהמשך.

3 ● **מומלץ לבחון מתן תמריצים מגוונים למעסיקים לטובת העסקת ערבים** (מימון חלקי של השכר, תימרוץ מעסיקים בעלי תמהיל עובדים מגוון בכל רמות השכר וכו').

4 ● **במקביל, מומלץ לבצע אכיפה מוגברת נגד מעסיקים שמסרבים להעסיק ו/או מפטרים עובדים ערבים ונגד כל מופע של רדיפה וגזענות בשוק התעסוקה.** לשם כך מומלץ להשקיע מאמצים ממשלתיים ביצירת נורמה ברורה הכוללת סנקציות כלפי מי שאינו עומד בחוקי אי-האפליה בשוק העבודה, בהובלת נציבות שוויון הזדמנויות ומשרד המשפטים.

5 ● **מומלץ להטמיע מנגנונים שמתעדפים העסקה שוויונית של עובדים ערבים** - בתהליכי הרכש הממשלתי, במענקי הון שניתנים לחברות להגדלת הפריור במשק ובמענקים של רשות החדשנות, וזאת על מנת לחזק מעסיקים בחברה הערבית ולתמרץ חברות להגדיל את היקף ואיכות ההעסקה של עובדים ערבים.

6 ● **לצד מנגנונים אלו, ולצד הפעילות הרחבה לחיזוק ההון האנושי בחברה הערבית יש להרחיב באופן משמעותי ביותר את פעילות הממשלה לטובת חיזוק, ביסוס והגדלה של כמות והיקף העסקים בחברה הערבית.**

7 ● **מומלץ להבטיח התאמה של שירותי החירום הממשלתיים** (כגון מתווה פיצויים למעסיקים, חל"ת וכן הלאה) לצרכיה ומאפייניה של החברה הערבית - שפתית ומהותית.

8 ● **מומלץ להשקיע מאמץ מיוחד בהבטחת ייצוג הולם של החברה הערבית במוקדי קבלת החלטות העוסקים בקידום תעסוקה,** כולל הגדרת יעדים ופעולות להעלאת שיעור הבכירים הערבים במשרדי הממשלה, ובתהליכי שיתוף ציבור עם נציגות שוויונית לחברה הערבית בפיתוח תוכניות חדשות בתחום התעסוקה. מהלכים אלו יגבירו את האמון בין החברה הערבית למדינה ויעזרו לטייב תהליכים והחלטות עבור החברה הערבית.

9 ● **מומלץ להשקיע בפרסום עשייה חיובית של הממשלה עבור החברה הערבית** - בעברית וערבית, וזאת על מנת להגביר את האמון מול החברה הערבית ובמקביל ליצר שיח חיובי בחברה היהודית לפיו שילוב תעסוקתי מיטבי של החברה הערבית הוא אינטרס של המדינה והחברה.

10 ● **מומלץ לייצר עליית מדרגה בקשר בין משרדי הממשלה לארגוני החברה האזרחית הערבים והמשותפים**, כך שהממשלה תכיר בארגוני החברה האזרחית המשותפים והערבים כשותפים למהלכים ולדרך ברמה האסטרטגית והתפעולית. במסגרת המערך המתכלל מומלץ לייצר מנגנון קבוע לשיח משותף בין הממשלה וארגוני החברה האזרחית על היעדים, המטרות ואופני הפעולה בהם רוצים לקדם את השדה.

11 ● **מומלץ לתעדף ארגונים משותפים וכאלה הבאים מתוך החברה הערבית בעבודה עם מועמדים ומועסקים מהחברה הערבית**. לשם כך, יש צורך ליצור מכרזים והתקשרויות באופן שיאפשר לארגוני החברה האזרחית הערבים והמשותפים לגשת ולזכות בהם (מבחינת תנאי סף, קריטריונים של היקף פעילות פיננסי וגיאוגרפי וכן הלאה). התאמות אלו יאפשרו לארגוני השטח, שלהם ידע ונגישות מקסימליים בתחום זה, להתאים את שירותיהם בהתאם להבנתם את צרכי השטח, זאת לצד מתן גמישות מצד הממשלה בהפעלת המענה תוך כדי תנועה ובחינה תקופתית של היעדים.

מעסיקים

1 ● **מומלץ למעסיקים לקדם הצהרות רמות וברורות** מול עובדיהם ומול הקהל הרחב בנוגע לאי-אפליה, ולתמיכה בשותפות והוגנות בשוק העבודה.

2 ● **מומלץ להבליט את חשיבות השמירה על חיים משותפים ומרחב תעסוקתי בטוח** על ידי ההנהלות לכלל העובדים, על מנת לתת לעובדות והעובדים הערבים תחושת ביטחון ומוגנות מצד המעסיק.

3 ● **מומלץ להציב יעדים ולפעול על מנת לשלב ערבים בתפקידי מטה וניהול בכירים**. בכירים ערבים יוכלו לסייע לחברות לפעול באופן מותאם והוגן כלפי כלל העובדים וכן להוות מודל לחברה משותפות וכן לערבים השואפים להתקדם.

4 ● **מומלץ להרחיב ולהעמיק את השותפות עם ארגוני החברה האזרחית בשגרה ובחירום** על ידי קידום מנגנונים משותפים שיתנו מענה לצרכי ההון האנושי של המעסיקים מחד וצרכי קהל היעד של החברה האזרחית מאידך. חיבורים מסוג זה יש בידם לייצר עליית מדרגה בחיזוק הקשר בין חברה משותפת לצמיחה כלכלית בשגרה ובחירום.

5 ● **מומלץ למעסיקים להיערך ליום שאחרי המלחמה ברמה הפנים ארגונית**, על ידי קביעת נורמות וגבולות ארגוניים המבטיחים את שמירת המרחב המשותף הבטוח עם חזרת חיילי המילואים ובניית קריטריונים ומנגנונים שיבטיחו את תיעדוף השילוב של החברה הערבית במקביל לתיעדוף המילואימניקים החוזרים.

פילנתרופיה

1 ● **מומלץ לקרנות לייצר קואליציות לטובת כניסה אסטרטגית ורחבה יותר לשדה בתיאום עם ארגוני השטח ובשיתוף עם הממשלה, באופן שיאפשר לקרנות להשפיע על כיווני הפעולה הממשלתיים בתחום תעסוקת החברה הערבית.**

2 ● **מומלץ לקרנות להשקיע בחיזוק התשתיות הקיימות בחברה האזרחית על ידי חיזוק יכולות הארגונים, ריכוז ידע, ויכולות וכן פיתוח ועידוד שיתופי פעולה בין ארגוני השטח.**

3 ● **מומלץ לקרנות לקדם השקעה ארוכת טווח כדי להבטיח את חיזוק ליבת העשייה של ארגוני החברה האזרחית באופן מתמשך ולהגביר את ההתמקצעות הארגונית.**